

ТИЧИНА Д. М.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
наукової лабораторії з проблем
протидії злочинності
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 343.364

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.67>

ПРИМУШУВАННЯ СВІДКА ДО ВІДМОВИ ВІД ДАВАННЯ ПОКАЗАНЬ ЧИ ВИСНОВКІВ

Показання свідка є одним з найпоширеніших джерел доказів, які використовуються у кожному кримінальному провадженні. У той же час, кримінальне законодавство не дає повного визначення поняття примушування (примусу), відсутнє і єдине розуміння в наукових працях. Констатовано, що примушування – це кримінальне правопорушення, що вчиняється у різних сферах та посягає на різні суспільні відносини. У статті здійснена спроба надання кримінально-правової характеристики примушування свідка до відмови від давання показань чи висновків. Автором надано характеристику поняття «примус» та «примушування», визначено процесуальний статус свідка, його права та обов'язки. Виходячи з того, що примушування (примус) – це результат протиправного впливу на волю людини, який закріплює несправедливе застосування сили і змінює стан формальної рівності, проблема свободи волі стає головною й необхідно говорити про волю свідка давати показання, яка може бути повністю придушена шляхом фізичного або психічного впливу. Таке примушування (примус) реалізується в двох послідовних вольових актах: по-перше, це вольовий акт суб'єкта примушування (примусу), тобто того від кого воно виходить; по-друге, це вольовий акт об'єкта примушування (примусу), тобто усвідомлене направлення до виконання волі суб'єкта примушування. По суті, можна говорити про те, що будь-який примус (навіть з перевагою фізичного впливу) завжди переходить в психічний вплив і свідок, що піддається примусу втрачає можливість керувати власними діями. Зроблено висновок, що показання свідка є одним з найпоширеніших джерел доказів, які використовуються у кожному кримінальному провадженні. У той же час, ККУ України не дає повного визначення поняття примушування (примусу). Немає і єдиного розуміння примушування в наукових працях, крім того, відсутні наукові праці, що розглядають примушування як наскрізне кримінально-правове поняття. Примушування – це кримінальне правопорушення, що вчиняється у різних сферах та посягає на різні суспільні відносини. Проблема свободи волі виходить на передній план при характеристиці примушування (примусу) тому, в таких випадках необхідно говорити про волю свідка давати показання, яка може бути повністю придушена шляхом фізичного або психічного впливу. Таке примушування (примус) реалізується в двох послідовних вольових актах. По-перше, це вольовий акт суб'єкта примушування (примусу), тобто того від кого воно виходить. По-друге, це вольовий акт об'єкта примушування (примусу), тобто усвідомлене направлення до виконання волі

суб'єкта примушування. По суті, можна говорити про те, що будь-який примус (навіть з перевагою фізичного впливу) завжди переходить в психічний вплив і свідок, що піддається примусу втрачає можливість керувати власними діями.

Ключові слова: свідок, примус, примушування, показання, висновки.

Tychyna D. M. Forcing a witness to refuse to testify or conclude

Witness testimony is one of the most common sources of evidence used in every criminal proceeding. At the same time, criminal legislation does not provide a complete definition of the concept of coercion (compulsion), and there is no unified understanding in scientific works. It was established that coercion is a criminal offense that is committed in various spheres and encroaches on various social relations. The article attempts to provide a criminal-legal characterization of forcing a witness to refuse to testify or give conclusions. The author describes the concept of "coercion" and "coercion", defines the procedural status of the witness, his rights and obligations. Based on the fact that coercion (coercion) is the result of illegal influence on the will of a person, which consolidates the unjust use of force and changes the state of formal equality, the problem of freedom of will becomes the main one, and it is necessary to talk about the will of a witness to testify, which can be completely suppressed through physical or mental influence. Such coercion (compulsion) is realized in two consecutive volitional acts: first, it is a volitional act of the subject of coercion (compulsion), that is, the one from whom it originates; secondly, it is a volitional act of the object of coercion (compulsion), that is, a conscious direction to fulfill the will of the subject of coercion. In fact, we can say that any coercion (even with the advantage of physical influence) always turns into mental influence and the witness subjected to coercion loses the opportunity to control his own actions. It was concluded that witness testimony is one of the most common sources of evidence used in every criminal proceeding. At the same time, the Criminal Code of Ukraine does not provide a complete definition of the concept of coercion (compulsion). There is no single understanding of coercion in scientific works, in addition, there are no scientific works that consider coercion as a comprehensive criminal law concept. Coercion is a criminal offense that is committed in various spheres and encroaches on various social relations. The problem of freedom of will comes to the fore in the case of coercion (compulsion), therefore, in such cases, it is necessary to talk about the will of the witness to testify, which can be completely suppressed by physical or mental influence. Such coercion (compulsion) is realized in two consecutive acts of will. First, it is a willful act of the subject of coercion (compulsion), that is, the one from whom it originates. Secondly, it is a volitional act of the object of coercion (compulsion), that is, a conscious direction to fulfill the will of the subject of coercion. In fact, we can say that any coercion (even with the advantage of physical influence) always turns into mental influence and the witness subjected to coercion loses the opportunity to control his own actions.

Key words: witness, coercion, coercion, testimony, conclusions.

Постановка проблеми. Конституція України в ст. 2 проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Нині, у часи розбудови України як демократичної правової держави, утвердження в ній принципів дотримання прав і свобод людини, орієнтації на європейські стандарти в усіх сферах соціального життя, створення ефективної національної системи правосуддя є одним із основних завдань, які постали перед нашим суспільством. Тому підвищення ефективності та дієвості правосуддя є одним із пріоритетних завдань нашої держави, від впровадження яких у судову систему, а також у діяльність органів, що сприяють здійсненню правосуддя, залежить дотримання прав та свобод людини в Україні, їх законних інтересів.

Важливою складовою здійснення правосуддя в Україні є всебічне, повне та об'єктивне дослідження всіх обставин кримінального провадження, що відбувається за внутрішнім переконанням особи, яка виступає від імені держави та застосовує до особи, винуватої у вчиненні кримінального правопорушення, заходи державного примусу. Однак відповідна діяльність може бути ускладнена тим, що окремі учасники процесу спотворюють інформацію, відмовляються від виконання своїх процесуальних обов'язків, а також розголошують інформацію про хід досудового розслідування. Окрім того, інші особи можуть певним чином впливати на таких учасників процесу з метою, щоб вони вчинили зазначені дії (перешкоджати, примушувати, підкуповувати їх). На виконання даного положення в чинному Кримінальному кодексі (КК) України передбачено кримінальну відповідальність за діяння, пов'язані з примушуванням [2].

У кримінальному законодавстві, примушування – кримінальне правопорушення, що вчиняється в різних сферах та посягає на різні суспільні відносини, а особливо на свободу і особисту недоторканність особи. Серед кримінальних правопорушень проти правосуддя законодавець передбачає кримінальну відповідальність за перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку (ст. 386 КК України) [2]. Це кримінальне правопорушення безпосередньо посягає на порядок одержання доказів у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінальної відповідальності за перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку в тій чи іншій мірі досліджувалися у працях таких вчених, як М. І. Бажанова, В. І. Борисова, О. О. Вакулик, А. А. Вознюка, О. М. Джужі, О. О. Дудорова, В. А. Головчука, О. О. Кваші, В. В. Кончаковського, В. В. Кузнецова, С. С. Мірошниченка, П. П. Михайленка, В. О. Навроцького, О. І. Ольховенка, М. І. Панова, В. В. Рубцова, В. В. Сміха, М. В. Сийплові, В. І. Тютюгіна, В. В. Шаблістого, М. В. Шепітька та інших. Однак, здебільшого дослідження цих науковців присвячені питанням кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти правосуддя, а проблемні аспекти примушування свідка до відмови від давання показань чи висновків залишилися поза увагою дослідження.

Метою даної статті є наукове дослідження та обґрунтування примушування свідка до відмови від давання показань чи висновків.

Виклад основного матеріалу. Загальний правовий статус особи – визначений конституційними та міжнародно-правовими нормами; міжгалузевий – комплексними правовими інститутами, нормами, інтегруючими у галузі; галузевий – передбачений нормами певної галузі права; спеціальний – нормами спеціального законодавства [3, с. 44–45]; індивідуальний, як конкретної особистості – полягає у персоніфікації прав і обов'язків [4, с. 413].

Кримінально-процесуальний статус особи є галузевим. Його зміст становлять певні елементи. Виходячи зі змісту ст. ст. 66, 67 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України основою правового статусу свідка є його права, які не можуть бути реалізовані без інших елементів – обов'язків та відповідальності. Саме ці категорії найбільш точно відображають правове становище свідка [5].

Статтею 66 КПК України свідок наділяється певним обсягом прав та обов'язків. Так, згідно з частиною 1 цієї статті свідок має право:

1) знати, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується.

Спочатку про це свідок дізнається з повістки про виклик, у якій, згідно з п. 7 ст. 137 КПК України, повинна вказуватись процесуальна дія (дії), для участі в якій викликається свідок. Далі, відповідно до ч. 3 ст. 224 КПК України перед проведенням допиту свідкові повинно бути роз'яснено його права, у тому числі і право знати, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується.

Проте, свідок має право знати, у зв'язку з чим та в якому кримінальному провадженні він не лише допитується, а й залучається до проведення інших слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій: – пред'явлення йому особи, речей чи трупа для впізнання

(ст. ст. 228-230 КПК України), слідчого експерименту (ст. 240 КПК України), освідчення (ст. 241 КПК України) тощо.

2) користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката, повноваження якого підтверджуються згідно з положеннями ст. 50 КПК України.

При цьому потрібно пам'ятати, що свідок не вправі відмовитися від дачі показань (п. 2 ч. 2 ст. 66, ст. 67 КПК України). Випадки, коли свідок може не давати показання, визначені у ч. 1 ст. 63 Конституції України та п. 3 ч. 1 ст. 66 КПК України. Виходячи із цього, можна констатувати, що в інших випадках свідок не має права ухилитися від покладеного на нього обов'язку, у тому числі, якщо він вважає свої права порушеними. Водночас, закон не визначає чіткої процесуальної форми залучення адвоката для свідка, не визначено також права адвоката, який захищає свідка, що у свою чергу потребує подальшої розробки та законодавчого доопрацювання.

3) відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення, а також показання щодо відомостей, які згідно з положеннями ст. 65 КПК України не підлягають розголошенню.

Дане право свідка ґрунтується на положенні ч. 1 ст. 63 Конституції України про те, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. У ст. 18 КПК України також зазначено:

– жодна особа не може бути примушена давати показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення;

– жодна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права;

– жодна особа не може бути примушена давати показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення [5].

Свобода волі має матеріальний зміст, виступає джерелом активності людини і змінює її поведінку в соціально-обумовлених формах. Свобода вибору традиційно розглядалася як реальна сфера прояву свободи волі, як її практичний вираз. При тому, що ситуація вибору об'єктивна, сам процес вибору носить неминуче суб'єктивний характер, будучи залежним від фізичних можливостей людини, її знань, моральних якостей і т.п. Отже, не маючи в своєму розпорядженні абсолютно достовірних і повних даних про навколишній світ і процеси, що відбуваються в ньому, людина вимушена робити свій вибір, спираючись на наявні знання.

Проблема свободи волі виходить на передній план при характеристиці примушування (примусу), в таких випадках необхідно говорити про волю людини, яка може бути повністю придушена шляхом фізичного або психічного впливу.

Примушування (примус) впливає, на нашу думку, перш за все, на волю людини, її автономію. Автономія волі означає незалежність індивіда в прийнятті рішень, яка виражається в незалежності дії від інших суб'єктів.

Примушування (примус) може бути розглянуте, як свідомий вплив свободи однієї людини на свободу іншої, кінцевим результатом якого є фізичне або психічне підпорядкування. На нашу думку широке поняття примушування (примусу) необхідно доповнити ознакою – вольовий акт. Таким чином, можна говорити про те, що примушування (примусу) реалізується в двох послідовних вольових актах. По-перше, це вольовий акт суб'єкта примушування (примусу), тобто того від кого воно виходить. По-друге, це вольовий акт об'єкта примушування (примусу), тобто усвідомлене направлення до виконання волі суб'єкта примушування (примусу). По суті, можна говорити про те, що будь-який примус (навіть з перевагою фізичного впливу) завжди переходить в психічний вплив і людина, що піддається примусу втрачає можливість керувати власними діями.

Усе вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що примушування (примус) – це результат протиправного впливу на волю особи, який закріплює несправедливе застосування сили і змінює стан формальної рівності.

Будь-яка форма примушування проходить через психічну форму, суть якої полягає «в душевному впливі на волю людини, причому цей вплив повинен спонукати її власну волю до прийняття рішення. Такий вплив примушує особу, впливаючи на її душу і дух, до певних протиправних дій тому можна умовно називати його психічним примушуванням» [6, с. 344].

Вищим рівнем людської поведінки є її діяльність. «Діяльність – специфічна людська форма активного відношення до навколишнього світу, зміст якої складає її доцільну зміну і перетворення» [7, с. 151]. Особливістю людської діяльності є те, що вона носить цілеспрямований предметний характер. Будь-яка діяльність направлена на досягнення наперед поставленого результату (продукту), що відповідає мотивам, які спонукали людину до дій. «Всяка діяльність, – зазначає В. О. Навроцький, – продуктивна. І ця продуктивність в її специфічному, матеріальному, енергетичному або інформаційному виразі утворює основну функцію діяльності» [8, с. 98]. Характер результату визначає засоби і способи її досягнення.

Фізичний примус, тобто протиправний фізичний вплив на особу, який проявляється у нанесенні ударів, побоїв, застосуванні тортур, нанесенні тілесних ушкоджень, вчиненні інших дій такого роду є всього лише засобом що відображається в свідомості примушованого. Метою примусу завжди є свобода волі. Завдяки цьому, має місце таке співвідношення форм впливу на потерпілого: фізичний примус – засіб, за допомогою якого досягається мета, озвучена в ході психічного примусу.

Будь-який фізичний вплив на особу з метою її примусу до протиправних дій «має неминучий психічний наслідок – починаючи з неприємного відчуття (при поштовху) і відчуттям болю (при застосуванні тортур), і закінчуючи неможливістю діяти на власний розсуд (при поміщенні в психіатричний заклад). Величезна більшість цих дій (за винятком патологічних випадків звіроподібного насильства) скоюється саме заради психічних віддзеркалень або наслідків...» [9, с. 267].

Таким чином, метою фізичного примусу (примушування) є не тільки стратегічна мета – примусити особу до протиправних дій або бездіяльності, тобто – добитися результату, але і тактична мета – примусити психічно. Процес же примушування можна визначити, як процес подавлення самостійності волі.

Підводячи підсумок необхідно відзначити, що примус слід розглядати як результат примушування, а тому ці два явища не можуть ототожнюватися. Проте в теорії кримінального права часто використовуються ці два поняття як рівнозначні тобто, як слова синоніми.

Також слід зазначити, що на теперішній час Кримінальний кодекс України не дає повного визначення поняття «примушування». Немає і єдиного розуміння примушування в наукових працях, крім того, відсутні наукові праці, що розглядають «примушування» як кримінально-правову категорію. Примушування – це кримінальне правопорушення, що вчиняється у різних сферах та посягає на різні суспільні відносини. Дослідження примушування як кримінального правопорушення та як ознаки складу останнього, його суб'єктивних та об'єктивних ознак має важливе теоретичне та практичне значення. Отже, на нашу думку, визначення підстав кримінально-правової заборони примушування є важливим та конче необхідним для правозастосовчої практики, де виникає багато питань, пов'язаних з кваліфікацією примушування як кримінального правопорушення, вирішення питань пов'язаних з конкуренцією кримінально-правових норм, відмежування суміжних кримінальних правопорушень та кримінальних протиправних діянь від незлочинних.

Разом з тим в науковій і навчальній літературі проблема примушування була і залишається актуальною, не дивлячись на відсутність єдиного погляду, на зміст даного поняття. Це обумовлено перш за все тим, що примушування властиво всякій спільності людей і є загальносоціальним, багатогранним явищем, а правове примушування є одним з його різновидів.

Примушування супроводжує людські відносини в різних соціальних аспектах (соціальних об'єднаннях, групах, на всіх соціальних рівнях) і на всіх історичних етапах розвитку

людства. Насильницькі злочини, складовою частиною більшості яких є примушування і суміжні категорії, в історії людства завжди відігравали провідну роль. Так, В. М. Бурдін головним завданням кримінального права назвав «захист і охорону прав особи від можливого насильства і свавілля» [10, с. 3].

Примушування (примус) є предметом вивчення різних наук і характеризує особливості актів людської діяльності, як суспільно корисних, так і суспільно небезпечних. До перших можна віднести процесуальний примус, примус як функцію правоохоронних органів України, державний примус, як результат вчинення кримінального правопорушення.

Поняття «примушування» кримінальний закон використовує в різних значеннях: як правовий результат вчинення кримінального правопорушення (визначаючи покарання як захід державного примусу); стосовно такої форми реалізації кримінальної відповідальності, як примусові заходи медичного характеру, які по своїй юридичній характеристиці також є заходом державного примусу. Категорія «примушування (примус)» застосовується законодавцем і як обставина, що виключає злочинність діяння (ст. 40 КК України), і як ознака складу кримінальних правопорушень.

Проте законодавець, неодноразово використовуючи термін «примушування (примус)» в нормах Загальної і Особливої частин КК України, не дає йому визначення, та не розкриває зміст його ознак. В чинному кримінальному кодексі не визначено систему видів примушування. Крім того, відсутня ясність в термінологічних відмінностях способів скоєння примушування (насильство, погроза). У теорії кримінального права нерідко змішуються поняття «примушування» і «насильство», «примушування» і «примус».

Питання, пов'язані з застосуванням поняття примушування, виникають, в основному, у зв'язку з вирішенням інших кримінально-правових проблем.

Примус, як правило, розглядається або в рамках крайньої необхідності, а примушування у зв'язку з характеристикою конкретних складів кримінальних правопорушень Особливої частини КК України, що використовують поняття примушування для визначення способу впливу на волю постраждалого. Отже, на нашу думку, сьогодні в теорії кримінального права єдиний напрямок, що пов'язаний з розглядом окремих елементів поняття «примус», якому останнім часом приділяється увага, це вивчення примушування як обставини, що виключає злочинність діяння [11, с. 265-267; 12, с. 307-309].

Поняття «примушування» в українській мові носить негативний характер і означає натиск із чийого боку, примушування – зумовлена необхідність діяти певним способом незалежно від бажання [13, с. 649]. Дієслово примусити визначається, у свою чергу, як «приневолити, примушувати» [13, с. 1131], «насильно змушувати до чого-небудь» [13, с. 928].

Таким чином, на нашу думку, термін «примушування» означає цілеспрямований вплив на волю людини, що ставить під загрозу свободу її діяльності.

Спроби визначити поняття примушування робляться і в теорії кримінального права, але в основному, при характеристиці складів конкретних насильницьких або корисливо-насильницьких злочинів в Особливій частині КК України. Так, Н. М. Ярмиш, розглядаючи в підручнику «Кримінальне право України» злочин передбачений ст. 355 КК України, зазначає, що «Примушування – це вимога, пов'язана із загрозою насильства щодо потерпілого або його близьких родичів або із погрозою пошкодження чи знищення його майна за відсутності ознак вимагання» [14, с. 421].

Ю. В. Александров зазначає, що «Під примушуванням давати показання розуміється домагання від особи, яка допитується, бажаних показань шляхом застосування психічного або фізичного впливу» [15, с. 808].

Отже, на нашу думку, всі наведені вище визначення поняття «примушування», в основному, схожі, оскільки називають одні і ті ж його істотні ознаки: суспільна небезпека; протиправність впливу; насильницький характер впливу; придушення волі; умисний характер впливу; спрямованість примушування (на реалізацію необхідного діяння), наявність певної мети примушування – примусити особу діяти в своїх інтересах; реальність (дійсність) примушування; наявність впливу. Тому, на нашу думку, ключовим в понятті примушування є саме цілеспрямований вплив на волю індивіда.

Кримінально-правову структуру примушування можна стисло представити у вигляді наступних основних складових: цілеспрямований вплив на волю індивіда; насильницький характер впливу; пред'явлення незаконної (зокрема злочинної) вимоги; діяльність примушованої особи по виконанню пред'явленої вимоги. Останній елемент не утворює сам акт примушування.

Всі чотири елементи структури є обов'язковими при характеристиці примушування як обставини, що виключає злочинність діяння. Діяльність примушованої особи до виконання пред'явленої вимоги не є обов'язковим елементом для формальних складів кримінальних правопорушень Особливої частини КК України, що передбачають «примушування».

Дії людини не є вільним, якщо їх не може бути реалізовано без несприятливих або небезпечних для людей наслідків. Кримінально-правові дослідження примушування традиційно визначають його як посягання на свободу людини, на «юридично захищений інтерес особи в безперешкодному використанні волі (свобода дій)» [16, с. 56].

Тому, про примушування можна вести мову, якщо діяльність людини опосередкована її психікою. Саме в даному напрямі слід шукати причини, що пояснюють виникнення і наявність у особи стану примушування. Тобто для того, щоб кримінальний закон визнав діяння людини злочинним, воно повинне бути актом свідомої діяльності, тобто вольовим. Тому мову про відповідальність людини за діяння можна вести тільки за наявності певної свободи волі. Створення перешкод в реалізації свободи волі означає знехтування незалежності самовизначення і, як правило, виключає вольову активність.

Підводячи підсумок необхідно відзначити, що примушування в широкому розумінні включає будь-який насильницький вплив на волю постраждалої особи, що обмежує свободу вибору поведінки і направлений на виконання чи не виконання конкретних дій.

Висновок. Показання свідка є одним з найпоширеніших джерел доказів, які використовуються у кожному кримінальному провадженні. У той же час, КК України не дає повного визначення поняття примушування (примусу). Немає і єдиного розуміння примушування в наукових працях, крім того, відсутні наукові праці, що розглядають примушування як наскрізне кримінально-правове поняття.

Примушування – це кримінальне правопорушення, що вчиняється у різних сферах та посягає на різні суспільні відносини. Проблема свободи волі виходить на передній план при характеристиці примушування (примусу) тому, в таких випадках необхідно говорити про волю свідка давати показання, яка може бути повністю придушена шляхом фізичного або психічного впливу. Таке примушування (примус) реалізується в двох послідовних вольових актах. По-перше, це вольовий акт суб'єкта примушування (примусу), тобто того від кого воно виходить. По-друге, це вольовий акт об'єкта примушування (примусу), тобто усвідомлене направлення до виконання волі суб'єкта примушування. По суті, можна говорити про те, що будь-який примус (навіть з перевагою фізичного впливу) завжди переходить в психічний вплив і свідок, що піддається примусу втрачає можливість керувати власними діями.

Примушування (примус) – це результат протиправного впливу на волю людини, який закріплює несправедливе застосування сили і змінює стан формальної рівності.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/-254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Кримінальний кодекс України: Закон від 5 квіт. 2001 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / гол. редкол.: Ю. С. Шемшученко. К.: «Укр. Енцикл.», 1998-2004. Т. 5. 2003. 736 с.
4. Загальна теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2002. 432 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар; за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ : Юстініан, 2012. 1224 с.

6. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / за ред. М. Т. Максименко. Київ, 2002. 742 с.
8. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2000. 771 с.
9. Жданова І. Є. Щодо ознак та поняття примусу як кримінально-правової категорії. *Правничий часопис Донецького університету*. 2011. № 1 (25). С. 265–268.
10. Бурдін В. М. Кримінально-правове значення фізичного примусу. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 2. С. 1–12.
11. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ : Атіка, 2009. 511 с.
12. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студ. вищих навч. закл. / за ре. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 3-е вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 496 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. 1440 с.
14. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: Право, 2003. 512 с.
15. Александров Ю. В., Андрушко П. П., Антипов В. І., Клименко В. А., Матишевський П. С. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. С.С. Яценко. Київ : А.С.К., 2002. 936 с.
16. Вакулик О. О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 256 с.

